

Wioleta Magdalena Bakalarczyk

Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Polska

wioleta.bakalarczyk@ip.olsztyn.pl • <https://orcid.org/0000-0003-3397-9705>

Kazimierz Grążawski, *Życie codzienne miast zakonu krzyżackiego w Prusach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2022

Kazimierz Grążawski, *Życie codzienne miast zakonu krzyżackiego w Prusach*, (*Everyday life of Teutonic towns in Prussia*), Publishing House of the University of Warmia and Mazury, Olsztyn 2022

Kazimierz Grążawski, *Życie codzienne miast zakonu krzyżackiego w Prusach* (*Das Alltagsleben in den Städten des Deutschen Ordens in Preußen*), Universität Ermland und Masuren-Verlag, Olsztyn 2022

Tematyka, którą postanowił się zająć Autor jest dość dobrze rozpoznana przez badaczy¹, powstało wiele publikacji, w których opisano problematykę związaną z codziennością w miastach średniowiecznych. Zainteresowanie zagadnieniami społecznymi, kulturowymi i gospodarczymi w epoce średniowiecza zainicjowali historycy ze szkoły Annales, którzy zdecydowali się odejść od tradycyjnego modelu opisywania historii. Za sprawą francuskich badaczy, historycy zainteresowali

¹ Np. M. Miśkiewiczowa, *Życie codzienne mieszkańców we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 2010; K. Mikulski, *Watzenrodowie i dom rodziny Mikołaja Kopernika w Toruniu*, w: *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, Toruń 1996, s. 244–255; K. Mikulski, *Strategie rodzinne mieszczan i szlachty Prus Królewskich w XIV–XVIII w.*, w: *Od genealogii do historii społecznej*, red. A. Jaworska, B. Trelińska, Warszawa 2011, s. 45–62; R. Skowrońska-Kamińska, *Posiadłości ziemskie mieszczan toruńskich w połowie XV w. Przyczynek do badań nad mieszczaństwem i rycerstwem ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, „Dokumenta Pragensia” 2009, t. XXVIII, s. 389–399; A. Radziwiński, „Listy cechowe” ze zbiorów Archiwum Toruńskiego i ich przydatność do badań genealogicznych mieszczaństwa, „Ziemia Dobrzyńska, Zeszyty Historyczne Dobrzyńskiego Oddziału WTN” 1993, red. M. Krajewski, t. II, s. 141–145; A. Mutrynowska, *Společno-gospodarske kontakty rycerzy z państwa zakonu krzyżackiego w Prusach z Toruniem do połowy XV w.*, „Rocznik Toruński” 2015, t. XLII, s. 185–201; E. Cieślak, *Historia Gdańska tom I do roku 1454*, Gdańsk 1978.

się mentalnością ludzi żyjących w minionych epokach. Zaczęto zwracać uwagę na egzystencję zwykłych ludzi. Książka Kazimierza Grążawskiego wpisuje się w badania na temat życia ludzi w średniowieczu na terenie Prus².

Książka liczy 287 stron łącznie ze źródłami archiwalnymi, bibliografią, spisem ikonografii, które zostały użyte do zobrazowania życia ówczesnych ludzi i dwoma streszczeniami (jedno po niemiecku, a drugie po angielsku). Autor podzielił ją na sześć rozdziałów: I – „Geneza i rozwój miast w państwie zakonu krzyżackiego”, II – „Prawo publiczne i sądownictwo miejskie”, III – „Rozwój rzemiosła i handlu”, IV – „Miasto jako wspólnota”, V – „Życie rodzinne i religijne, kultura, czas wolny i rozrywka” i VI – „Dobrobyt, choroba i bieda”. Każdy z tych rozdziałów składa się z podrozdziałów (łącznie jest ich 34). Wstęp książki rozpoczyna wywód Autora, który dotyczy życia i kultury w średniowieczu.

Autor skupia się na streszczeniu jak średniowiecze było postrzegane przez historyków na przestrzeni wieków³. Rozważa problem „definicji kultury materialnej”⁴ i na podstawie wielu przykładów argumentuje, że historycy i archeolodzy powinni współpracować w zakresie badań mediewistycznych. Niestety Kazimierz Grążawski w książce nie uwzględnił: celów i założeń pracy. Nie zawarł we wstępie tezy, której chciałby dowieść w swojej publikacji. Wywód wprowadzający opiera na teoriach i twierdzeniach innych badaczy: Marii Boguckiej, Dariusza Andrzeja Sikorskiego, Romana Czai, Janusza Tandeckiego i innych. Na 10 stron wstępu tylko ostatni akapit na stronie 16-tej od „Ramy chronologiczne...”⁵ to własny opis autora. Zawarł on w tym akapicie zagadnienia, jakie zostaną poruszone w książce, nakreślił ramy czasowe obejmujące przedstawioną tematykę (druga połowa XIII do pierwszej połowy XVI w.), konstrukcję opracowania oraz informację o ikonografii ilustrującej życie codzienne w omawianej epoce. Autor podkreśla, że zamieszczono przykładowe receptury lecznicze i instrukcje na kulinarne specjały z tamtych czasów tj.: „przepis na faszerowanego szczupaka”⁶.

Pierwszy rozdział liczący (28 stron) składa się z trzech punktów: „Rozwój przetrzenny miast”, „Rozwój miast ze względu na warunki przyrodnicze” i „Struktury społeczne miast”⁷. Pierwsze zagadnienie jest próbą wyjaśnienia, czym było „miasto średniowieczne”⁸. Przedstawia krótką genezę samego miasta opartą na publikacji

² Kazimierz Grążawski głównie skupił się na Ziemi Chełmińskiej, Gdańsku, Elblągu, Brodnicy i Warmii. Omówił tylko największe miasta, a pominął Królewic, który należał do państwa krzyżackiego. Poprzednia publikacja Autora pod tytułem „Życie codzienne na ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej w średniowieczu” porusza ten sam temat, ale odnosi się do innego terenu.

³ Autor wymienia twórców czasopisma „Annales” (Marca Blocha i Luciena Febvre’a), ale nie tylko, ponieważ we wstępie wspomina o historykach niemieckich czy angielskich.

⁴ K. Grążawski, *Życie codzienne miast zakonu krzyżackiego w Prusach*, Olsztyn 2022, s. 13.

⁵ Ibidem, s. 16.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem, s. 5.

⁸ Ibidem, s. 17.

Arona Guriewicza⁹, rozwój miast, układ przestrzenny, rodzaje używanych materiałów budowlanych i chronologię ich stosowania (np. cegły i kamienia). Autor porusza też kwestie związane z lokacją miast pruskich, początkami miast średniowiecznych, wpływ środowiska przyrodniczego na rozwój miast¹⁰. Ostatni punkt tego rozdziału odnosi się do warstw społecznych, które zamieszkiwały w miastach.

Drugi rozdział (14 stron) został poświęcony zagadnieniom związanym z prawem, które w tamtych czasach obowiązywało. Autor omówił w tym rozdziale cztery punkty: „Sądownictwo i stosowanie kar”, „Egzekucje publiczne i ściganie przestępców”, „Dziedziczenie ustawowe i testamentowe”¹¹ i „Prawo publiczne, budowlane, handlowe i morskie”¹². Zawierają one podstawowe informacje dotyczące prawa obowiązującego na terenie miast należących do zakonu krzyżackiego. Autor oparł swoje rozważania na podstawowym źródle, jakim są wilkierze gdańskie, wykorzystał w tym względzie literaturę przedmiotu. Należy zaznaczyć, że ustrój prawny omówiony przez autora obowiązywał nie tylko w miastach, którymi zarządzał zakon krzyżacki, ale też w całej średniowiecznej Polsce. Kazimierz Grążawski nie wskazał jednak, gdzie można poszukiwać informacji na temat tworzenia się systemów prawnych w państwach europejskich, brak również szerszego tła rozwoju prawa miejskiego na przestrzeni wieków w poszczególnych częściach Europy¹³.

Prawo budowlane i morskie, które omówiono w podrozdziale IV, to streszczenie opracowań innych historyków. Autor podaje opracowanie Stanisława Matysiaka *Prawo morskie Gdańska. Studium historyczno-prawne*¹⁴, jako podstawę do omówienia tego zagadnienia, a pomiał artykuł Tadeusza Maciejewskiego omawiający źródła dotyczące prawa morskiego w Gdańsku¹⁵, czy pracę Jerzego Wyrozumskiego

⁹ A.J. Guriewicz, *Kultura elitarna i kultura ludowa w średniowiecznej Europie*, w: *Biedni i bogaci. Studia z dziejów społeczeństwa i kultury ofiarowane Bronisławowi Geremekowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Aymard, Warszawa 1992.

¹⁰ Przy omawianiu punktu na temat „Rozwoju przestrzennego miast”, autor opiera się głównie na badaniach archeologicznych i opracowaniach, które są ściśle związane z tą tematyką. Mało jest informacji na temat prawa lokacyjnego (magdeburskiego, lubeckiego czy chełmińskiego). Autor podaje tylko, że miasta były lokowane na wymienionych wyżej prawach. Odbiorca nie otrzymuje pełnej informacji dotyczącej lokacji miast. Można było odesłać czytelnika do publikacji poruszających tą tematykę: E. Cieślak, op. cit.; E. Rozenkranz, *Prawo lubeckie w Gdańsku w latach 1261/63–1346*, „Rocznik Gdański” 1966, t. XXV, s. 9–29; A. Szorc, *Dominium warmińskie 1243–1772. Przywilej i prawo chełmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990; J. Kielbik, *Miasta warmińskie w latach 1466–1772. Samorząd, społeczeństwo, gospodarka*, Olsztyn 2007.

¹¹ Omawiane zagadnienie zostało oparte na wilkierzu gdańskim z 1591 r., choć o testamentem w średniowieczu napisali B. Bobowski, ks. J. Hube, B. Groiecki, którzy poruszali kwestie związane z prawem magdeburskim w Polsce. Można było skorzystać także z ogólnego opracowania dotyczącego historii prawa polskiego J. Bardacha.

¹² K. Grążawski, op. cit., s. 5.

¹³ Na wstępie należało podać kilka przykładów wczesnośredniowiecznych państw, które wprowadziły podstawowe prawa w swoich państwach na przykład: Frankowie i ich *Lex Salica*, Cesarstwo Bizantyńskie i *Codex Iustinianus*, Święte Cesarstwo Rzymskie, które opierało swój system prawny na prawie rzymskim i plemiennym, zob. – M. Szczaniecki, K. Sójka-Zielińska, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 2016. Ponadto należy wspomnieć, że wiele systemów prawnych utworzono w oparciu o zasady, które wyznawali chrześcijanie, Żydzi czy Arabowie, zob. – S. Wielgus, *Prawo w średniowiecznej kulturze europejskiej*, w: „Ethos” 1999, R. 12, nr 1/2, s. 47–67.

¹⁴ S. Matysiak, *Prawo morskie Gdańska. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 1958.

¹⁵ T. Maciejewski, *Gdańskie źródła średniowiecznego prawa morskiego*, w: *Studia z Dziejów Państwa i Prawa*, t. V, Warszawa 2000, s. 61–69.

o prawie budowlanym w Polsce¹⁶. Do ostatniego podrozdziału można było wykorzystać większą liczbę opracowań, ponieważ jest to dobrze rozpoznany temat zwłaszcza, jeśli chodzi o Gdańsk¹⁷. Punkty z rozdziału drugiego zostały omówione pobieżnie. Są to podstawowe informacje, które można znaleźć na stronach internetowych oraz w publikacjach popularnonaukowych. Nie ma tutaj wzmianek, które rzuciłyby nowe światło na prawodawstwo obowiązujące w miastach pruskich pod rządami zakonu krzyżackiego.

W trzecim rozdziale (58 stron) znalazło się trzynaście punktów, w których omówiono kwestie dotyczące rzemiosła i handlu: „Rzemiosło w wilkierzach”, „Rozwój organizacji cechowych i rzemiosła”, „Targi, jarmarki i zbyt towarów”, „Miary i wagi”, „Rzemiosła spożywcze (browarstwo, piekarnictwo, rzeźnictwo, rybołówstwo, młynarstwo, uprawa winorośli i produkcja wina)”, „Zajęcia rolnicze i pokrewne”, „Rzemiosła skórzanego (grabarstwo i kaletnictwo, kuśnierstwo, szewstwo, paśnictwo i inne)”¹⁸, „Rzemiosła materiałowe i odzieżowe (tkactwo, sukiennictwo, krawiectwo)”, „Rzemiosła metalowe (kowlarstwo, blacharstwo i inne, konwisarstwo, złotnictwo)”, „Szklarstwo i witrażownictwo”, „Garncarstwo” i ostatni „Usługi osobiste i najem usług”. Autor przedstawił rozwój cechów rzemieślniczych w miastach oraz warunki, jakie trzeba było spełnić, żeby posiadać swój własny cech. Ponadto został poruszony wątek średniowiecznych miar i wag, oraz funkcjonowania miasta, działalności handlowej (jarmarki, targi) i rzemieślniczej, a także zawodów, które były popularne i dobrze opłacane w epoce średniowiecza.

W rozdziale czwartym (14 stron) Kazimierz Grążawski skupił się na omówieniu społeczeństwa miejskiego, jako wspólnoty. Można tutaj znaleźć cztery podrozdziały: „Samowystarczalność miasta”, „Organizacja porządku w mieście”, „Budownictwo warowne i militarne znaczenie miast” i „Uzbrojenie wojska i mieszczan”¹⁹. Autor opisał ekonomiczny aspekt funkcjonowania miasta (dochody miasta i ich źródła, system podatkowy, wydatki). W drugim punkcie rozdziału wyjaśniono kwestie dotyczące porządku w mieście²⁰. Autor zaczął od prawa związanego z ochroną przeciwpożarową

¹⁶ J. Wyrozumski, *U początków prawa budowlanego w Polsce*, „Przegląd historyczny” 1984, t. LXXV, nr 3, s. 543–549. Autor zamieścił w bibliografii literaturę, która mogła posłużyć do szerszego rozbudowania zagadnienia.

¹⁷ E. Cieślak, *Niektóre zagadnienia hanzeatyckiego handlu i transportu morskiego*, „Przegląd Zachodni” 1952, 2, s. 432–459; K. Forstreuter, *Die Memel als Handelsstrasse Preußens nach Osten*, Königsberg 1931; C. Franzke, *Die persönlichen Handelsrechnungen des preußischen Kaufmanns Johannes Plige (1391–1399)*, „Hansische Geschichtsblätter” 2012, 130, s. 1–15; H. Samsonowicz, *Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańska w II połowie XV wieku*, Warszawa 1960; H. Samsonowicz, *Formy pracy kupca hanzeatyckiego w XIV–XV w. Z dziejów techniki wymiany towarowo-pieniężnej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1964, 12, nr 2, s. 235–277; E. Wojciechowski, *Materiały archiwalne, rękopisy i stare druki gdańskie z zakresu księgowości*, „Rocznik Gdański” 1956–1957, 15–16, s. 3–17; J. Zdreńka, *Urzednicy miejscy Gdańska w latach 1342–1792 i 1807–1814: biogramy*, Gdańsk 2008. To tylko kilka przykładów odnoszących się do handlu.

¹⁸ Przy tym punkcie autor powinien wziąć pod uwagę obszerną publikację Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Szczecinie, która w całości została poświęcona skórnictwu średniowiecznemu, zob. – *In gremio-in praxi Studia nad średniowiecznym skórnictwem*, red. A.B. Kowalska, B. Wywrot-Wyszowska, Szczecin 2009.

¹⁹ K. Grążawski, op. cit., s. 6.

²⁰ Ibidem, s. 126.

oraz sankcjami związanymi z nieprzestrzeganiem przepisów. Poruszone są też kwestie dotyczące nieruchomości, „własności miejskiej i prywatnej”²¹, utrzymania czystości (wywóz nieczystości), obowiązków mieszczan w zakresie konserwacji ulic, zabudowań i urzędzeń miejskich²². Dwa ostatnie podrozdziały są ze sobą tematycznie powiązane, ponieważ autor opisuje w nich kwestie związane z powinnościami mieszkańców miast w zakresie obronności²³.

Kolejny rozdział jest (46 stron), zatytułowany „Życie rodzinne i religijne, kultura, czas wolny i rozrywka”. W pięciu podrozdziałach została objaśniona następująca problematyka: „Życie religijne”, „Sztuka w kręgu zakonu krzyżackiego”, „Obyczaj, kultura i edukacja”, „Życie rodzinne”, „Czas wolny i rozrywka”²⁴. Autor skupił się na życiu rodziny mieszczańskiej i jej uczestnictwie w życiu i praktykach religijnych. Ponadto zwrócił uwagę na sztukę średniowieczną, dzieła malarskie i rzeźbę. W ostatnim podpunkcie rozdziału Kazimierz Grążawski zajął się omówieniem sposobów spędzania wolnego czasu przez mieszkańców miast²⁵ oraz zabaw i zabawek dziecięcych.

Ostatni rozdział książki zatytułowano: „Dobrobyt, choroba i bieda”. Na 26 stronach zostały przeanalizowane takie zagadnienia jak: „W kuchni i przy stole”, „Luksus i ubóstwo”, „Higiena i leczenie”, „Szpitalnictwo” i „Margines społeczny”²⁶. Autor skupił się na przedstawieniu, jak funkcjonowało społeczeństwo w poszczególnych warstwach społecznych w miastach zakonu krzyżackiego na terenie Prus. W ciekawy

²¹ Ibidem, s. 127.

²² Przy opracowaniu tego punktu zabrakło informacji odnoszącej się do kwestii związanej z bezpieczeństwem obywateli. Nie ma opisu jak funkcjonowały służby bezpieczeństwa publicznego w tej epoce, a porządek nie odnosi się tylko do porządku prawnego, ale występuje on także w innych dziedzinach życia społecznego. Publikacje dotyczące organów ścigania w epoce średniowiecza, zob. – A. Abramski, J. Konieczny, *Justycjariusze, hutmani, policjanci. Z dziejów służb ochrony porządku w Polsce*, Katowice 1987; Eidem, *Organizacja bezpieczeństwa w miastach polskich do 1795 roku*, „Problemy Kryminalistyki” 1983, nr 161, s. 508–526; W. Strzelecki, *Bezpieczeństwo na ziemiach Polski. Od kmiecia grodowego do Granatowej Armii*, Warszawa 1934; B. Geremek, *Ludzie marginesu w średniowiecznym Paryżu XIV–XV wiek*, Poznań 2003; W. Maisel, *Wieże więzienne w dawnym Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania” 1993, nr 1–2, s. 48; A. Czołowski, *Pogląd na organizację i działalność dawnych władz miasta Lwowa do 1848 r.*, Lwów 1896; J. Suproniuk, *Policja miejska i przepisy policyjne w Polsce XIII–XVI w.*, „Rocznik dziejów społecznych i gospodarczych” 2006, t. LXVI, s. 25–88.

²³ W punkcie o uzbrojeniu mieszkańców miasta autor podał tylko jedno opracowanie, które dotyczyło broni palnej, zob. – P. Strzyż, *Średniowieczna broń palna w Polsce: studium archeologiczne*, Łódź 2011, a można było skorzystać z drugiej publikacji tego samego autora, zob. – P. Strzyż, *Broń palna w Europie Środkowej w XIV–XV w.*, Łódź 2014.

²⁴ K. Grążawski, op. cit., s. 6.

²⁵ K. Grążawski zbudował swój wywód w oparciu o prace badawcze autorów, którzy pojawiają się w każdym rozdziale tj. J. Tandeci, S. Herbst, K. Mastyskarz, R. Czaja, a jest wielu innych historyków, którzy podjęli tematykę rozrywki w średniowieczu, zob. – B. Geremek, *Człowiek i zabawa: kultura ludyczna*, w: *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.*, red. B. Geremek, Warszawa 1997; J. Burszta, *Wieś i karczma. Rola karczmy w życiu wsi pańszczyźnianej*, Warszawa 1950; T. Chrzanowski, *Karczmy i zajazdy polskie*, Warszawa 1958; J. Karczewska, „W karczmie nie masz pana” – staropolska karczma jako centrum rozrywki, w: *Homo ludens. Zabawy i rozrywki na co dzień i od święta w dziejach krajów Europy Środkowej i ich sąsiadów*, red. A. Tetrycz-Puzio, W. Bejda, Słupsk 2017; J. Karczewska, *Zakazana rozrywka. Hazard w Polsce na podstawie średniowiecznych zapisków sądowych*, w: *Kilo viae et invia, Opuscula Marco Cetwiński dedicata*, red. A. Odrzywolska-Kidawa, Warszawa 2010; M. Miśkiewicz, op. cit., Warszawa 2010; W. Iwańczak, *Tomasza Śtitego traktat o szachach*, w: *Scriptura custos memorie, prace historyczne*, red. D. Zydorek, Poznań 2001; S. Konarska-Zimnicka, *Taniec w Polsce średniowiecznej. Świadekto źródeł pisanych*, Kraków–Kielce 2009; A. Hamerliński-Dzierożyński, *O kartach, karcierzach, grach poczywch i grach szulerskich. Szkice obyczajowe z XV–XIX w.*, Kraków 1976.

²⁶ K. Grążawski, op. cit., s. 6.

sposób wprowadził Czytelnika do kuchni mieszczanina, a dla kontrastu ukazał, jak rzecz się miała w kuchni wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego. W tym rozdziale znaleźć można przepisy kulinarne na potrawy dla braci-rycerzy²⁷. W punktach związanych ze szpitalnictwem, higieną oraz leczeniem²⁸ Grążawski, jako ciekawostkę zamieścił ówczesne recepty, wymienił też miasta pruskie, w których funkcjonowały hospicja²⁹ i omówił działalność charytatywną (system jałmużnictwa).

Wnioski końcowe dotyczące publikacji:

Autor pomija w bibliografii badaczy, do których odwołuje się w swoich wywodach, np.: M. Czekańskiego (s. 220), C. Probstą (s. 233), B. Lesińskiego (s. 49), J. Materne (s. 58), S. Kuczyńskiego (s. 82), J. Kruppégo (s. 120). Podany również został historyk o nazwisku Wiśniewski (s. 172), ale niestety nie wiadomo czy to Jerzy Wiśniewski czy Robert Wiśniewski. Jedyne data publikacji może wskazywać, że chodzi bezpośrednio o R. Wiśniewskiego, lecz to do końca nie jest pewne, ponieważ w 2008 r. nie wydał on żadnej publikacji. Bibliografia i przypisy powinny być ze sobą spójne tak, aby czytelnik nie był zmuszony do szukania prac innych autorów we własnym zakresie.

Przypisy i bibliografia w formie, którą zaproponował Kazimierz Grążawski, nie spełniają swojej roli. Zapisywanie odsyłaczy w systemie harwardzkim bardzo utrudnia dostęp do materiałów źródłowych, gdyż na przykład dla postronnego odbiorcy nazwiska w nawiasie mogą być niezrozumiałe. Jeśli książka miała być przeznaczona dla szerszego grona czytelników, którzy dopiero rozpoczynają pogłębianie wiedzy z zakresu średniowiecznej historii, to korzystniejszy wydaje się zapis przypisów w stylu klasycznym (oksfordzkim). Dzięki temu odbiorca na bieżąco może zapoznać się z dodatkową literaturą przedmiotu.

Autor książki bardzo często powołuje się na źródła lub opinie innych ekspertów, np.: „Terminowanie nie było już przejściowym etapem pracy, a czeladnik stopniowo przekształcał się w najemnika. W związku z tym narastało niezadowolenie. Do pierwszych rozruchów czeladzi kowalskiej z tego powodu doszło podobno w Toruniu i Chełmnie już w 1385 r. Jednak źródła nie potwierdzają tej informacji”³⁰, „Źródła pisane wskazują na dość późne powstanie cechów stolarzy, przed 1548r., oraz tokarzy – około 1594r.”³¹, „Import szkła z Wenecji do Polski jest poświęcony źródłowo od końca XV w., jednak intensywna wymiana handlowa między Italią, a Polską przypada dopiero na następane stulecie”³², „Badacze są zgodni, co do tego, że zdobienie podniosło w oczach tamtych społeczności wartość obuwia, a tym samym całego

²⁷ Ibidem, s. 216.

²⁸ Ibidem, s. 224–237.

²⁹ Ibidem, s. 231–237.

³⁰ Ibidem, s. 107.

³¹ Ibidem, s. 112.

³² Ibidem, s. 116.

ubioru”³³. Takich wyrażen w całej książce można znaleźć wiele, ale źródeł czy opinii badaczy, na podstawie, których autor formułuje takie wypowiedzi niestety nie ma.

Na stronach 118–119 znaleźć można za to takie sformułowanie: „Gwido Chmarzyński wiązał działalność witrażystów z malarzami, którzy wykonali malowidła ścienne kościoła NMP w Toruniu”³⁴. Opracowanie Gwida Chmarzyńskiego to katalog zdjęć, który przedstawia zabytki architektury toruńskiej. We wstępie do katalogu znajduje się krótkie omówienie dotyczące zmian w sztuce toruńskiej na przestrzeni wieków. Natomiast nie ma tam w ogóle stwierdzeń odnoszących się do powyższego cytatu. Jeżeli zaś chodzi o witrażystów, autor katalogu wspomina o nich na stronie 9 w jednym zdaniu: „Dzieła średniowiecznych witrażników torują sobie drogę i poza miasto”³⁵. Kazimierz Grążawski podał też złe numery stron, ponieważ na stronach 35–36 zamieszczono ikonografię: (s. 35 – Dworu Artusa i s. 36 – Dom gotycki przy ul. Staromiejskiej 9)³⁶.

Oprócz wymienionych wyżej zarzutów, Autor monografii często podaje błędne numery stron w przypisach odnoszących się do publikacji, z których korzystał, (np. s. 116 zapisano s. 183, a powinna być 143, s. 139 w przypisie 344, a poprawna to 334, s. 233 wpisana strona 603, a poprawna to 604). Podobnie błędnie podano daty publikacji, z których korzystał Grążawski tj.: s. 86 – data powinna być „1998”, a wpisano „1888”, s. 116 wpisano „1996”, a powinno być „1998”, data wydania to rok 1963, a wpisana została „1977”. Można te błędy uznać za literowe, których nie zauważono podczas korekty tekstu.

Autor przywołuje w rozdziale dotyczącym życia religijnego na s. 168 cytaty Doroty z Mątów. Rozpoczął cytowanie, ale nie zamknął cudzysłowu oraz nie podał skąd ten cytat pochodzi, zmuszając czytelnika do samodzielnego poszukiwania źródła fragmentu ww. cytatu. Powtarza się to na stronie 220, gdzie Grążawski cytuje receptury na różnego rodzaju dolegliwości, autorstwa Hildegardy z Bingen.

Podsumowując, książka Kazimierza Grążawskiego jest napisana przystępnym językiem, który jest kierowany nie tylko do grona czytelników związanych ze środowiskiem naukowym, ale także do szerszej grupy odbiorców zainteresowanych problematyką średniowiecza. Jest ona kontynuacją tematyczną książki, którą Grążawski wydał w 2003 r. pt. *Życie codzienne na ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej w średniowieczu*. Na pewno plusem tej publikacji jest bogaty materiał ikonograficzny, ilustrujący i uzupełniający wywody na temat życia codziennego w mieście średniowiecznym. Jednak książkę tę należy rozpatrywać w kategoriach popularnonaukowych, a nie naukowych. Wpływ na taką ocenę publikacji ma na pewno niewielka baza źródłowa

³³ Ibidem, s. 96.

³⁴ Ibidem, s. 118–119.

³⁵ G. Chmarzyński, *Toruń dawny i dzisiejszy*, Toruń 1933, s. 9.

³⁶ Ibidem, s. 35–36.

oraz niedostateczna weryfikacja opracowań innych historyków, którzy zajmują się poszczególnymi zagadnieniami z zakresu średniowiecza. Warto też zaznaczyć, że Autor w tytule deklaruje opis wszystkich miast należących do zakonu krzyżackiego, a skupił się głównie na największych aglomeracjach tj. Gdańsk, Toruń, Elbląg. Książkę oceniam pozytywnie, jako literaturę popularnonaukową.